

Milli düşüncə tariximizdə silinməz iz qoyan

XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan tarixinə sovet istilasından sonra kimi daxil olsa da, ədəbiyyat tariximiz üçün bu mərhələ böyük önəm kəsb etmiş, ədəbiyyatşünaslığımızın inkişafı istiqamətində əhəmiyyətli addımlar atılmışdır. Əsrin 20-ci illərindən başlayaraq Azərbaycan ədəbiyyatının klassik irsinin toplanması, tədqiqi, tarixi və onun dövrəşdirilməsi ilə bağlı konsepsiyaların işlənməsi, müxtəlif nəzəri müddəaların irəli sürülməsi, çoxsaylı əsərlərin ortaya çıxarılması, həm də bütün proseslərin Qərbi, Avropa, türk və rus ədəbi-nəzəri fikri ilə müqayisədə reallaşmasına start verilmişdi. Əvvəla, bunun üçün münbit zəmin var idi. Çünki sovet quruculuğu marksizm-leninizm ideologiyasına söykənirdi.

Bu ideologiyanın təməl prinsiplərindən biri klassik irsə əsaslanmaq idi ki, bu da Sovetlər

Mir Cəlal Paşayev

mübarizəsi gedir, ədəbiyyata yeni formalar gətirilir, qarşıya yeni nəzəri tələblər qoyulurdu. Elmi-nəzəri irsi araşdırırdıqda müəyyən etmək olur ki, XX əsr ədəbiyyatının dəyərləndirilməsi Mir Cəlalin yaradıcılığında bir neçə istiqamətdə reallaşdırılır. Bütün bu istiqamətlərdə XX əsr ədəbiyyatı haqqında fikir yürütmək, onu təhlil etmək üçün çoxətraflı elmi-nəzəri biliyə, məlumata, erudisiyaya, obyektiv təhlil bacarığına, həmçinin düşüncə genişliyinə malik olmaq lazımdır. Elmi-nəzəri təhlillərin səviyyəsi, XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq tam bir şəkildə – mədəniyyət, siyasət, ictimai həyat, teatr, musiqi

nın Sabir yaradıcılığına və eləcə də ədəbiyyat tariximizə yanlış və qeyri-elmi bir münasibətin nəticəsi olduğunu söyləməyə ehtiyac yoxdur". Böyük alimin ədəbiyyatımızın bütün klassik şair və yazıçıları haqqında səsləndirdiyi fikirlər ədəbi irsə sevgi və peşəkarlıqla yanaşmağın nümunəsidir. Bu yanaşmada dürüst nəzəri-metodoloji prinsip, ədəbi-elmi qiymət, hər zaman nüfuzunu qoruyacaq dəyərlər sistemi ehtiva olunub: "Klassik ədəbiyyatın gücü ənənələrin düzgün inkişaf etdirilməsindədir. Füzuli nəinki öz dövrünə xidmət edir, həm də gələcəyə xidmət edir, Vaqif yaradırdı. Vaqif nəinki öz dövrünə xidmət edir,



Birliyinə daxil olmuş respublikalarda yaşayan xalqların qarşısına klassik irsin toplanması və tədqiqi kimi bir tələb qoyurdu. Bu proses rus elmi-nəzəri fikri ilə Avropa, Qərb ədəbi-nəzəri fikrinin qarşılıqlı təmasında həyata keçirilirdi. Digər tərəfdən, Azərbaycan ədəbiyyatı ilə bağlı araşdırmaların müəllifi olan türk alimləri Fuad Köprülüzadə və İsmayıl Hikmətin yaradıcılığı, həmçinin Türkiyədə təhsil almış Əmin Abid, Bəkir Çobanzadə, Yusif Vəzir Cəmənzəminli və başqa alimlərimizin elmi-nəzəri fəaliyyəti ədəbiyyatşünaslığımıza məhz türk elmi-nəzəri fikri vasitəsilə maraqlı müddəaların, konsepsiyaların yol tapmasına və bu istiqamətdə qarşılıqlı təmas şəraiti yaradırdı. Ötən əsrin əvvəllərindən başlayaraq bir çox tədqiqatçılar - Əmin Abid, Bəkir Çobanzadə, Salman Mümtaz, Əli Nazim, Mir Cəlal Paşayev və başqaları klassik irsin öyrənilməsi məqsədilə bir neçə istiqamətdə paralel fəaliyyət göstərməyə başladılar. Onlar bir tərəfdən klassik irsi toplayır, dərc etdirir, mətnşünaslıqla məşğul olur, digər tərəfdən isə ədəbiyyat tarixinin yazılması, dövrəşdirilməsi, mənşəyinin dəqiqləşdirilməsi, müxtəlif ədəbiyyat konsepsiyalarının hazırlanması, fərqli elmi-nəzəri problemlərin tədqiqi ilə bağlı əhəmiyyətli işlər görürdülər.

Yazılı Azərbaycan ədəbiyyatının mənşəyi, ədəbi-tarixi prosesin mərhələ təsnifi və klassik bədii irsə münasibət kimi üç əsas məsələ ətrafında tədqiqatlar aparan ədəbiyyatşünasların əməyinin nəticəsi idi ki, XX əsrin ikinci onilliyindən etibarən Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin və bununla bağlı olaraq ədəbiyyatşünaslığının bir elm kimi inkişaf və tərəqqi prosesi başladı. Ədəbiyyat tariximiz heç bir mərhələdə olmadığı kimi, bu illərdə böyük inkişaf yolu keçdi. Hətta o dövrdə mövcud olan vulqar sosiologizm, marksizm-leninizm prinsiplərinin, sinflik nəzəriyyəsinin, proletkultuluğun bütün ədəbi mətnlərə tətbiqinin ümumən ədəbiyyata vurduğu ziyanlar belə, inkişaf prosesinin dəyərini və əhəmiyyətini azalda bilməz. Bu missiya indi XXI əsrin yeni mərhələyə adlanmış humanitar düşüncə sferasının aynasında bütün tərkib və parametrləri ilə daha aydın görünür.

XX əsrin ədəbiyyatı, onun tarixi, elmi-nəzəri təhlili, poetik xüsusiyyətlərinin dəyərləndirilməsi Mir Cəlalin irsində əhəmiyyətli yer tutur. Onun Fəridun Hüseynovla birlikdə yazdığı "XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı" dərsliyi elmi əhəmiyyətini çağımızadək qoruyan nəşrlərdəndir. "Azərbaycanda ədəbi məktəblər (1905-1917)", "Klassiklər və müasirlər", "Cəlil Məmmədquluzadənin realizmi" kitablarında da Mir Cəlal istər XX əsrin bir dövr kimi dəyərləndirilməsi, istərsə də o dövrün mədəniyyəti, mətbuat tarixi, musiqi və incəsənəti ilə bağlı çox əhəmiyyətli qənaətlər söyləmiş, bu gün belə öz elmi dəyərini itirməyən nəticələr çıxarmışdır. Bu fikirlər Mir Cəlalin bir ədəbiyyat tarixçisi kimi yerini və qiymətini vermək üçün böyük anlam ifadə edir. XX əsrin əvvəlləri, xüsusilə otuzuncu illərə qədər olan mərhələsi Mir Cəlalin yaradıcılığında daha geniş formada təhlil edilib. Məlum olduğu kimi, əsrin əvvəllərində ədəbi proses müxtəlifliyi və ziddiyyətləri ilə fərqlənirdi. Milli dövlət quruculuğu, ədəbiyyatda milli ideologiyanın təbliği məsələləri öz yerini tam tutmamış dövlət çevrilişi baş verdi və yenidən qurulmuş sovet dövləti yeni inkişaf istiqamətləri axtarmağa başlayaraq prosesin və onun nəticələrinin, ilk növbədə, mədəniyyətdə və ədəbiyyatda təsvir olunmasını günün tələbinə çevirdi.

Sovet hakimiyyətinin qələbəsinə, yeni ölkədə siyasəti basqıya qədər Azərbaycan ədəbiyyatı öz qanunauyğun inkişaf prosesini, təbii dəyişiklik dövrünü yaşayırdı. Lakin akademik Nizami Cəfərovun qeyd etdiyi kimi, "sovet ideologiyası Azərbaycan ədəbiyyatının tarixən qazandığı xüsusiyyətlərin normal şəkildə idrakına imkan vermədi - 20-ci illərin sonu 30-cu illərin əvvəllərindən etibarən sovet ədəbiyyatında "proletar mövqeyi" daha aqressiv bir şəkildə gözənilməyə başlandı...". Bu illərdə yeni ədəbiyyat tipinin formalaşması az qala siyasəti tələb səviyyəsində qoyulurdu. Mövzu baxımından "müasir insan", "sovet vətəndaşının həyatı", "yeni cəmiyyət"lə bağlı əsərlər tələb olunurdusa, digər tərəfdən Şərq və Qərb janr formalarının çulğalaşması, yaradıcılıq metodlarının formalaşması, daxili

və mətbuat həyatı da daxil olmaqla mühiti təsvir etməsi, qənaətlərin dəqiqliyi və konkretliyi göstərir ki, Mir Cəlalda bütün bu xüsusiyyətlər var idi. Mir Cəlalin elmi-nəzəri irsində XX əsrin nəsrirə iki mərhələdə - 30-cu illərə qədər və 30-cu illərdən sonrakı mərhələdə tədqiq edilib. Bu mərhələlərdən birincisinin elmi-nəzəri sanbalı, əhatə genişliyi, əldə edilmiş elmi nəticələrin obyektivliyi və elmi dəyəri daha çoxdur. İlk növbədə, o səbəbdən ki, 30-cu illərə qədər yaranan nəsr nümunələri həm siyasi basqıdan, həm "ideoloji məcburiyyət" ağırlığından qismən azad idilər. Bu mərhələyə qədər yaranan nəsr öz qanunauyğun formalaşma prosesini keçirdi. İkinci mərhələdə - 30-cu illərdən sonra isə artıq "xəlcilik", "partiyallıq" kimi tələblər ədəbiyyatı da, ədəbi düşüncəni də tam şəkildə öz "hökmü altına" almışdı. Xəlc içərisindən çıxan müsbət qəhrəmanlar, "yeni dünya quruculuğu", "gözəl gələcək" planları, fəhlə və kəndli sinfinin həyat tərzini, mübarizəsi, idealları, düşməni, sinfi arayışları və s. ədəbiyyatın və yazıçının qarşısına tələb kimi qoyulmuşdu. Mir Cəlal və bir sıra tədqiqatçılar üçün bu cür tələblər əsasında yazılan nümunələrin şərh edilməsi "söz demək imkanını" məhdudlaşdırırdı.

Ümumilikdə Azərbaycan nəsrirə və onun poetik axtarıqlarından danışarkən Mir Cəlalin elmi-nəzəri yaradıcılığında 30-cu illərə qədər yaranmış nümunələr, C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqverdiyev, N.Nərimanov, A.Şaiq, S.S.Axundov kimi yazıçıların irsi və bu irsin əsasında nəsrin meydana çıxan poetik xüsusiyyətləri daha obyektiv şəkildə təhlilə çəkilir. O, "Mirzə Cəlil qısa, mənalı, psixoloji hekayənin böyük ustasıdır", - yazanda da, "Mirzə Cəlilin hekayələrində bir bitkinlik, müxtəşərlik, yığcamlıq vardır ki, bütün klassik nəsrimizdə davam və inkişaf etdirilməkdədir. Bu hekayələr bəzən böyük bir roman qədər mənalı, əhatəedici və güclüdür" - qənaətinə gələndə də Mirzə Cəlilin bədii təsvirdə hadisə, fakt və insanları müqayisə üsulundan istifadə etməyini çox sevdiyini yazaraq "kontraslı lövhələr realizm üçün çox məqbul, münasib üsuldur. Rənglər, səslər, münasibət və görüşlər öz-özündən aşkara çıxır, aydınlaşır. ...Bu yaradıcılıq üsulundan ədəb bütün janrlarda (dram, nəsr, felyeton) istifadə etmişdir" - qənaətini səsləndirəndə də tək "Molla Nəsrəddin" məktəbinin yaradıcısının deyil, ümumilikdə nəsrimizin poetik axtarıqlarını təhlilə çəkir, problemə məhz bir yaradıcılığın sferasından yanaşaraq ümumiləşdir-mələr aparmırdı. Yaxud Mir Cəlal "Böyük ədəb" məqaləsində Ə.Haqverdiyevin "Dağılan tıfaq", "Bəxtsiz cavan", "Pəri cadu" kimi əsərlərini təhlil edərək, onları "istər mövzu, istər məqsəd və məfkurəvi istiqamət etibarilə bir-birinə bağlı, bir-birini tamamlayan, sənətkarın inkişafını təmin edən əsərlər" adlandırır, ədəbin əsas üslubunun tənqidi realizm olduğunu vurğulayır və bu əsərlərin təhlili ilə yazıçının yaradıcılığında bədii-fəlsəfi düşüncənin, nəzəri-estetik qənaətin, siyasi-məfkurəvi yanaşmanın hərəkət trayektoriyasının əsas istiqamətlərini müəyyən edirdi.

Mir Cəlalin ədəbi fakta, ədəbi prosesə yanaşmasında çilgün və emosional siyasəti dəyərləndirmə demək olar ki, müşahidə olunmur. Məsələn, o, Sabir haqqında yazırdı: "Bəzən tədqiqatçılar böyük şairin fəhlə həyatından müstəqim şəkildə yazmamasını guya onun "məhdudluğu", guya "inqilabi demokratlar səviyyəsinə qalxa bilməməsi" kimi izah etmək istəyirlər. Tamamilə əsassız olan, vulqar sosiologiya cəbhəsindən gələn belə iddia-

həm də gələcəyə xidmət edir, Sabirin meydana gəlməsinə imkan açdı. Bu ənənələr nə qədər canlanıb inkişaf edərsə, bizim ədəbiyyatımız da o qədər güclü olacaqdır". Professor Şirindil Alişanlı qeyd edir ki, "Mir Cəlal müəllimin hər bir klassik haqqında dediyi elmi aforizmin müasir mənası haqqında tədqiqatlar yazmaq olar və yazılacaqdır". Buradan yola çıxaraq qeyd edək ki, Mir Cəlalin elmi yaradıcılığı özünün fərqli istiqamətləri - klassik irsin tədqiqi, müxtəlif elmi-nəzəri problemlərin araşdırılması, klassiklərin yaradıcılığının dəyərləndirilməsi ilə müasir ədəbiyyatşünaslığın tədqiqat obyektinə çevriləcəyi zamanı gözəyir. Klassik Şərq poeziyasını və poetikasını dərinləndirən, klassik ədəbiyyatın bütün mərhələlərindən xəbərdar olan alimin monoqrafiya və elmi məqalələrində gəldiyi elmi qənaətlər bu gün də aktuallığını itirməyib və ədəbiyyatşünaslıq tariximiz üçün əhəmiyyətini qorumaqdadır. Mir Cəlal üççildlik Azərbaycan ədəbiyyat tarixinin hazırlanmasında yaxından iştirak edib, kitabdakı bir sıra məqalələrin, "XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı" və "Ədəbiyyatşünaslığın əsasları" kimi dərsliklərin həmmüəllifidir. Bu səbəbdən də onun klassik irslə bağlı fəaliyyətinin, yaradıcılıq metodu, realizm və romantizm haqqında fikirlərinin, Nizami, Füzuli, C.Məmmədquluzadə, M.F.Axundzadə, Ə.Haqverdiyev və b. klassiklərin yaradıcılığı haqqında elmi-nəzəri qənaətlərinin tədqiqinə böyük ehtiyac vardır.

Elmarə AKİMOVA,
Milli Məclisin deputatı.